

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х. АБОВЯНА

Հումանիտար գիտություններ №3-4 (28-29) 2016 Гуманитарные науки

ՀՏԴ 94 (479.25)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱՆՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԸՍՏ ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ ԵՐԿԵՐԻ
Ռ. Ա. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

**Խ. Արովյանի անվան հայկական պետական մանակավարժական
համալսարան,
0010, Երևան, Տիգրան Մեծի 17
e-mail: ovakimyan1969@mail.ru**

Մեր օրերում պատմական Հայաստանի և հայերի մասին նյութերն ուսումնասիրելու և համարժեք հետևություններ անելու հարցը չի կորցրել իր արդիականությունը, քանի որ, պայմանավորված աշխարհաքաղաքական շահերով, որոշ հարևան երկրներում կեղծ, հաճախ անհեթեթ թեզեր են առաջ քաշվում հայերի ծագման ու երկրի սահմանների վերաբերյալ: Այս առումով պատմական Հայաստանի վերաբերյալ բացառիկ կարևոր սկզբնաղբյուր են Ք.ա. V-IV դարերի հույն նշանավոր պատմագիր Քսենոփոնի երկերը: Հոդվածում հակիրճ ներկայացվում են Հայաստանի պատմական տարածքների, սահմանների, բնակչության էթնիկ կազմի, զինված ուժերի և գյուղական համայնքների վերաբերյալ Քսենոփոնի վկայությունները:

***Բանալի բառեր.** Քսենոփոն, Անաբասիս, Կյուրոպեդիա, Հայաստան, խաղաղյաներ, կարողություններ, մարդեր, գյուղական համայնք:*

Ներկայացված է խմբագրություն 5.06.2016թ

Հայաստանի՝ որպես տարածաշրջանի հնագույն պետություններից մեկի տարածքային տեղադրության խնդիրը հազարամյակներ շարունակ եղել է դիտարկումների, հաղորդումների նյութ: Պատմական Հայաստանի վերաբերյալ բավականաչափ տեղեկություններ են թողել հայ պատմիչներն ու պատմագիրները: Չափազանց կարևոր սկզբնաղբյուրներ են օտար հեղինակների, մասնավորապես երկուսուկես հազարամյակ առաջ հունա-հռոմեական պատմագիրների հաղորդած տեղեկություններն ու վկայությունները:

Հոդվածում ներկայացվում են Քսենոփոնի «Անաբասիս» [1] և «Կյուրոպեդիա» [2] աշխատություններում Հայաստանի վարչական տարածքի, զինված ուժերի, էթնիկ կազմի, հայ հին հասարակության կառուցվածքի և այլ հարցերի վերաբերյալ տեղեկություններ:

Ցավոք, XXI դարի հայր հաճախ դեռ առնչվում է իր երկրի սահմանների ու իր ծագման վերաբերյալ տարբեր՝ նույնիսկ անհեթեթ վերլուծությունների: Ավելին՝ Հայաստանի պատմական տարածքների թեման այսօր միջազգային հանրության օրակարգում է, քանի որ այն ուղղակիորեն կապված է տարածաշրջանում խաղաղության ու անվտանգության հաստատման գործընթացի հետ: Հետևաբար՝ Հայաստանի և հայերի մասին պատմական նյութերն ուսումնասիրելն ու գիտական պատշաճությամբ ներկայացնելը այսօր արդիական և կարևոր խնդիր է:

Օտար հեղինակներից նշելի են հույն պատմագիր Քսենոփոնի տեղեկությունները Հայաստանի ու երկրի բնակչության վերաբերյալ: Դրանց արժանահավատ լինելը կասկած

չի հարուցում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ, իբրև հունական գորքի գորապետ, նա անմիջականորեն առնչվել է նկարագրվող դեպքերին, անձամբ է եղել Հայաստանում, շփվել հայ բնակչության հետ, ուստի և նրա հաղորդումները բացառիկ են:

Քսենոփոնի վկայությունները վերաբերում են մեր հայրենիքի հարավային և հյուսիսային կողմերին. Ք.ա. V դարի վերջում Հայաստանի հարավային սահմանը, ավելի ստույգ, այդ սահմանի արևելյան հատվածը Կենտրիտես գետն էր (միջնադարյան աղբյուրներում՝ Ջերմ), Արևելյան Տիգրիսը (Բոհտան-սու), որը Հայաստանը բաժանում էր կարդուխների երկրից (Կորդուք): Հարավային սահմանի մյուս՝ արևմտյան հատվածը՝ Արևմտյան Տիգրիսն էր կամ Մասիոսը՝ Տուր-Արդին լեռնաշղթան [1, էջեր 226-227, 236-237]:

Հույները «գերի վերցվածներից լսել էին, որ եթե անցնեն Կարդուխյան լեռները, ապա կհասնեն Արմենիա, որտեղ և, եթե ցանկանան, կարող են անցնել Տիգրիս գետի ակունքները, իսկ եթե չցանկանան, կարող են գետը շրջանցել» [1, էջ 82]:

Հայաստանի արևելյան և արևմտյան սահմանների մասին Քսենոփոնը լռում է, սակայն այս բացը որոշակիորեն լրացվում է Հերոդոտոսի կողմից հայկական սատրապությունների մասին հիշատակելու ժամանակ: Ինչպես Հերոդոտոսը, Քսենոփոնը ևս Հայաստանը ներկայացնում է որպես ընդարձակ մի երկիր: Ա. Գարագաշյանի [3, էջ 67], Հ. Գեյցերի [4, էջ 7] և այլոց աշխատանքներում նշվում է, որ Հայաստանն ունեցել է երկու սատրապ [2, էջ 387]: Սակայն Հ. Մանանդյանի, Ս. Կրկյաշարյանի և այլոց համոզմամբ՝ սատրապը մեկն է եղել [5, էջ 70]: Համոզմունքը հիմնավորվում է Քսենոփոնի հետևյալ հաղորդմամբ. «Կարդուխների երկիրն անցնելուց հետո ասում էին, որ (հույները) կգան Արմենիա, որը մեծ է ու հարուստ և գտնվում է Օրոնտասի իշխանության տակ [1, էջ 17]: Կարծիքների բազմազանությունը Տիրիբազի մասին Քսենոփոնի վկայության արդյունք է, որն անվանվում է Արևմտյան Հայաստանի «հյուպարքոս» [«1, էջ 4], այսինքն՝ փոխկառավարիչ. եղել է հավանաբար Օրոնտաս սատրապի օգնականը:

Հայաստանով անցած Քսենոփոնի գրառումները, տպավորություններն ու տեղեկությունները «Անաբասիսից» բացի տեղ են գտել Կյուրոս Մեծի՝ Աքեմենյան տերության հիմնադրի վարքում՝ «Կյուրոպեդիայում»: «Կյուրոպեդիայի» այն բավականին ծավալուն բաժինը, որ վերաբերում է Հայաստանին, հայոց պատմության և մշակույթի համար ևս կարևոր արժեք ունի: Այստեղ հանդես է գալիս Ք. ա. VI դարի կեսերի հայկական թագավորությունը, տեղեկություններ է տրվում հին հայերի ռազմիկ ժողովուրդ լինելու, ազատության և անկախության ձգտումների, հայկական գորքի՝ այրուձիու և հետևակի թվաքանակի մասին, արքունի հարստությունների, Մարաստանի և հարևան այլ երկրների ու ժողովուրդների հետ հայերի փոխհարաբերությունների մասին և այլն: Ինչպես «Անաբասիս»-ում, այնպես էլ «Կյուրոպեդիա»-ում Հայաստանին և հայերին վերաբերող վկայությունները ոչ միայն արժանահավատ են, այլև շատ հաճախ՝ եզակի:

Ըստ Քսենոփոնի վկայությունների՝ արմենները եղել են ռազմիկ ժողովուրդ, ձգտել են ազատ ու անկախ լինել, որի համար էլ պարբերաբար ապստամբել են: Հայերի այս ձգտումների մասին հանգամանալի նկարագրված է Դարեհ Ա-ի (522-486թ.) թողած արձանագրության մեջ՝ [6], ինչպես նաև «Կյուրոպեդիա» երկում Կյուրոսի և արմենների թագավորի երկխոսության մեջ:

-Ասա ինձ- հարցնում է Կյուրոսը,- երբևէ դու կովե՞լ ես իմ մոր հոր՝ Աստյուագեսի և մյուս մեղացիների դեմ:

-Այո,- պատասխանեց:

---

* Արձանագրությունը փորագրվել է Բեհիստուն բարձրադիր ժայռի վրա՝ ներկայիս Քերմանշահ քաղաքից ոչ հեռու: Գրված է երեք լեզուներով՝ հին պարսկերեն, էլամերեն և աքքադերեն: Արձանագրությունը բաղկացած է հսկայական 9 սյունից, որոնցից 5-ը գրված է հին պարսկերենով (76 պարագրաֆ, 414 տող), երեքը՝ էլամերեն և մեկը՝ բաբելերեն:

-Պարտվելով նրանից՝ համաձայնվել էս տուրք վճարել, նրա հետ պատերազմի գնալ, ուր որ նա հրամայի, և բերդեր չունենալ:

-Այդպես է:

-Հապա ինչո՞ւ այժմ տուրք չես վճարում, գորք չես ուղարկում և սկսել ես ամբողջուններ կառուցել:

-Ես ազատության էի ձգտում. քանզի լավ էի համարում, որ ինքս ազատ լինեմ, և որդիներիս ազատություն թողնեմ [2, 96-97]:

«Կյուրոպեղիա»-ում պահպանված տեղեկություններից իմանում ենք, որ մեղական թագավոր Աստիագեսի օրոք (584-533) Հայաստանը Մեդիայից կախյալ երկիր էր: Հայոց թագավորի անունն այդտեղ չի հիշատակվում, բայց շատ է խոսվում նրա որդի Տիգրանի մասին, որը Աստիագեսի պալատում աքեմենյան Կյուրոսի հասակակիցն ու զինակիցն էր: Թշնամիների դեմ Մեդիայի մղած պատերազմների ժամանակ հայոց թագավորը պարտավոր էր մեղական թագավորին տրամադրել իր զինվորական ուժի կեսը, այսինքն՝ 20 հազար հետևազոր և 4 հազար հեծելազոր: Հայոց թագավորը, իբրև մեղական թագավորի կրտսեր դաշնակից, նրան վճարում էր 50 տաղանդ հարկ: Տեղեկանում ենք նաև, որ հայոց թագավորը պատերազմել է Աստիագեսի դեմ, սակայն պարտություն կրելով՝ պարտավորվել է հարկ վճարել, առաջին իսկ պահանջով տրամադրել գորքը և չկառուցել ամբողջուններ [2, 10]:

Հայ-արմենների ազատատենչության ձգտումների վերաբերյալ ուշագրավ հավաստումների ենք հանդիպում դարձյալ «Կյուրոպեղիա»-ում Կյուրոսի և մեդիացիների արքա Կյուաքսարեսի (Կիաքսար) երկխոսության մեջ: «Երբ հնդիկները դուրս գնացին՝ Կյուրոսը ասաց Կյուաքսարեսին. «Հիշում եմ, քիչ առաջ քեզանից լսեցի, թե՞ արմենների թագավորը քեզ այժմ արհամարհում է՝ լսած լինելով, որ թշնամիները գալիս են քեզ վրա, և նա ոչ գորք է ուղարկում, ոչ տուրք է վճարում, որը պարտավորվել էր տալ»: «Իրոք, նա այդպես է վարվում, ով Կյուրոս,- ասաց Կյուաքսարեսը,- ուստի ես ևս տատանվում եմ և չգիտեմ, ո՞րն է լավ. արշավել նրա դեմ և փորձել հարկադրելո՞ւ նրան, թե՞ առայժմ թողնել նրան, որպեսզի մյուս թշնամիների վրա չավելացնենք նաև այս մեկին»: Կյուրոսը դարձյալ հարցրեց. «Իսկ նրա բնակավայրերը արդյոք ամուր վայրերում են, թե՞ գուցե նաև մատչելի վայրերում»: Կյուաքսարեսը պատասխանեց. «Բնակավայրերը շատ ամուր վայրերում չեն. ես դա չեմ մոռացել, սակայն կան լեռներ, որտեղ կարող է իսկույն ապաստանել և թաքցնել իր հետ տարած հարստությունը և իրեն ապահով զգալ, եթե որևէ մեկը մոտերքում նստած չպաշարի նրան, ինչպես արել էր իմ հայրը»: Եվ Կյուրոսն ու Կյուաքսարեսն որոշում են քողարկված համատեղ հարձակվել Հայաստանի վրա հայոց արքայի ուժերը ծուղակի մեջ գցելու և արքային գերեվարելու համար [2, էջ 9-25, 88-92]:

Այսպես, ըստ Քսենոփոնի՝ հայերի զինված ուժերը բաղկացած էին հեծելազորից և հետևակից. հեծելազորը հասնում է 8000-ի, իսկ հետևակը՝ 40.000-ի: Հայոց արքայորդի Տիգրանն ասաց. «Արմենների հեծելազորը մոտ 8 հազար է, հետևակը մոտ չորս բյուր, իսկ իմ (հայոց արքայի – Ռ.Ն.) հարստությունը այն գանձերի հետ, որ թողել է հայրս, արծաթով հաշված, ավելի քան երեք հազար տաղանդ» է [2, էջ 104]: Նույն արքայորդի Տիգրանը միայն Կյուրոսին ներկայանում է չորս հազար ձիավորով, շուրջ մեկ բյուր [10 հազար] աղեղնավորներով և այդքան էլ պելտաստներ [2, էջ 108], այսինքն՝ Հայոց երկրի զինված ուժերի գրեթե կեսը: Զորքի մյուս կեսը՝ չորս հազար ձիավոր և քսան հազար հետևակ, նա թողնում է երկրում, որովհետև արմենները շարունակ պատերազմ էին մղում հարևան խալդերի դեմ, որոնք Քսենոփոնի երկրում անվանված են խալդայներ: Այն ժամանակ գորքը բաժանված էր դասակների, վաշտերի, հազարյակների և տասը հազարյակների. «Կյուրոսը իր մոտ հրավիրեց բյուրապետերին, հազարապետերին, վաշտապետերին, դասակապետերին» [2, էջ 119]: Տեղեկություններ, որոնք լիովին համընկնում են Մովսես Խորենացու հաղորդած տվյալներին: Ըստ «Կյուրոպեղիայի» [2, էջ 25]՝ Մարաստանից

կախյալ վիճակում գտնվող Հայաստանը ձգտում էր անկախության: Այդ ձգտումը ճնշում է Կյուրոսը, ապագա Աբեմենյան տերության հիմնադիրը, որը առժամանակ մարաց թագավորի գորավար էր: Իսկ հայոց արքայազն Տիգրանը, ինչպես արդեն նշվել է, Կյուրոսի որսակիցն ու մտերիմ ընկերն էր: Մովսես Խորենացու շարադրած Տիգրանի և Աժդահակի վիպասքի հիմքում հարևան ազգերի թագավորների՝ հայոց Տիգրանի, մարաց Աժդահակի (Աստիագեսի) և Կյուրոսի հարաբերություններն են [7]: Կասկածից վեր է, որ պատմիչ-գորավարի տեղեկությունների մեծ մասը Քսենոփոնը քաղել է Հայկական լեռնաշխարհով անցնելիս, այն տեղեկությունների հետ միասին, որոնք «Անաբասիսի»՝ Հայաստանին վերաբերող բաժնի հիմքն են կազմում և Քսենոփոնի անուրանալի ավանդն են հայ ժողովրդի պատմության աղբյուրագիտական գանձարանի հարստացման գործում: Թեև ժամանակակից պատմագիտությունը ժխտում է «Կյուրոպեդիայի» աղբյուրագիտական արժեքը, սակայն կասկածից դուրս է, որ այնտեղ ներկայացվող տեղեկությունների մեծ մասը Քսենոփոնը քաղել է ականատեսի աչքերով:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայկական լեռնաշխարհի էթնիկ պատկերի վերաբերյալ Քսենոփոնի վկայությունները: Նրա տվյալներով, Ք. ա. V դարի վերջին Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասը, նրա միջնաշխարհը բնակեցված էր հիմնականում մեկ ժողովրդով՝ հայերով: Հույների նահանջի ճանապարհի նկարագրությունից երևում է, որ Արևելյան Տիգրիսից մինչև Արաքսի վերին հոսանքը և ավելի հյուսիս հույները անցել են հայկական գյուղերով [1, էջ 221-241]: Հայերը, որոնք դեռ Ք.ա. VI դարում ապրում էին դասակարգային հասարակության և պետականության պայմաններում, ժողովուրդ էին: Հայերից բացի՝ էթե Հերոդոտոսը հիշատակում է սասպեյրներին, ալարոդներին, մատիեններին, Քսենոփոնը հիշատակում է Հայկական լեռնաշխարհում էթնիկական մի շարք այլ խմբերի ևս. խալդայներ, խալյուբներ, կարդուխներ, մարդեր, տառիսներ, փասիաներ, հեսպերիտներ: Այս ցեղերի ծագումը դեռ վերջնականապես պարզված չէ, բայց, ըստ երևույթին, ալարոդները ուրարտացիներն էին, մարդերը իրանական ծագում ունեին, մատիենները և տառիսները՝ խուրրիական, սասպեյրները կամ հեսպերիտները, փասիաները, խալդայները թերևս՝ քարթվելական: Հիշատակված բոլոր ցեղերը և առաջին հերթին ալարոդները, ընդգրկվելով հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացի մեջ, հետագայում մեծ մասամբ ձուլվեցին հայերի հետ՝ հետքեր թողնելով լեզվի, մշակույթի, մարդաբանական տիպի մեջ [8, էջ 455]: Ուշագրավ է, որ այդ ցեղերի անվանումները պահպանվեցին Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք տեղանուններում: Այսպես, օրինակ՝ ալարոդներից առաջացել է Արարատը, մարդերից՝ Մարդաստան կամ Մարդուցայք և, ըստ երևույթին, Մարդուղի գավառները, սասպեյրներից կամ հեսպերիտներից՝ Սպերը և այլն [5, էջ 69-72]: Քսենոփոնի նկարագրած կարդուխների երկիրը համապատասխանում է հին հայ պատմիչների մոտ հիշատակված «Կորդուք»-ին կամ «Կորդուաց» աշխարհին, իսկ խալդայները Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան ծայրամասերում բնակվող ցեղախումբն էր, որից հետագայում առաջացավ պատմական Հայաստանի Խաղտիք երկրամասը: Պատմագիտության մեջ կատարված փորձերը՝ խալդայներին նույնացնելու ուրարտացիների հետ, այժմ վերջնականապես մերժվում են: Խալյուբները Սև ծովի հարավարևելյան ափերին և Բարձր Հայքի ու Փոքր Հայքի լեռներում բնակվող ցեղեր են եղել: Հունական սկզբնաղբյուրների համապատասխան տեղեկությունների քննությունը ուսումնասիրողներին հանգեցրել է այն եզրակացության, որ խալդայների և խալյուբների անվան տակ պետք է հասկանալ միևնույն ցեղախումբը [1, էջ 232]:

Խալդայների վերաբերյալ հույն գորավարը հայտնում է, որ բնակված էին Աղձնիքի, գլխավորապես Մասունի և Խույթի լեռնային շրջաններում, ազատ էին և խիզախ, նրանք զինված էին հյուսկեն (ծառերի ճյուղերից հյուսված) կաշեպատ երկայն վահաններով և նիզակներով: Ասում էին, որ նրանք ամենառազմիկ ժողովուրդն են այդ երկրում ապրող բնակիչներից: Նրանք ծառայում են գորքի մեջ վարձով, էթե մեկը նրանց աջակցության

կարիքը ունենա, որովհետև նրանք խիստ ռազմունակ լինելով՝ միաժամանակ աղքատ են. նրանց երկիրը լեռնոտ է և հարուստ է միայն չնչին մասը [1, էջ 89]:

«Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ էլ ներկայացնում է խալդայ ռազմիկին. «Յուրաքանչյուր խալդայ ուներ հյուսկեն վահան և մի գույգ նիզակ. ասում էին, թե նրանք ամենառազմատենչ մարդիկ են այդ տարածքում ապրող ցեղերից: Նրանք վարձով ծառայում էին զորքի մեջ, եթե որևէ մեկը նրանց կարիքն ունենար, քանզի խիստ ռազմունակ էին, բայց և աղքատ. քանի որ նրանց երկիրը լեռնոտ է և սուսկ մի փոքր մասն է բարեբեր» [2, էջ 109]:

«Կյուրոպեդիա» երկում [2, էջեր 17-24, 111-114] ընդարձակ նկարագրություն կա հարևանությամբ ապրող արմենների և խալդայների միջև ռազմական ընդհարումների, ապա Կյուրոս Մեծի միջնորդությամբ դաշինք կնքելու և խաղաղ ու շահավետ միմյանց արոտավայրերից ու վարելահողերից օգտվելու մասին. «Նրանք իրար հավատարմության երաշխիքներ տվեցին և պայմանավորվեցին, որ երկու կողմերը իրար հանդեպ կպահպանեն իրենց ազատությունը, իրավունք կունենան փոխադարձ ամուսնության, ինչպես նաև իրար հողերի և արոտավայրերի օգտագործման, և կպաշտպանեն իրար ընդհանուր ուժերով, եթե իրենցից որևէ մեկին անարդարություն արվի» [2, էջ 113]:

«Արմենների և խալդերի խաղաղ համակեցության հետևանքն այն եղավ,- գրում է Չ. Մանանդյանը,- որ խալդերը և տեղական այլ ժողովուրդները հետզհետե միաձուլվեցին արմենների հետ և հետագա դարերի ընթացքում գոյացավ այժմյան հայ ժողովուրդը» [5, էջ 48]:

Ուշագրավ է Քսենոփոնի նկարագրությունները խալուբների բարքերի, զենքերի ու ամրությունների վերաբերյալ. «Նրանք [խալուբները] առավել, քան բոլորը, ում երկրից անցել էին հեյլենները, ամենաքաջն էին և ձեռնամարտի էին բռնվում: Նրանք մինչև փորը հասնող վուշե զրահներ ունեին. և զրահի եզրաթևիկների փոխարեն՝ խիտ հյուսված քուղեր: Նրանք նաև ունեին սոնապաններ և սաղավարտներ և գոտուց կախած դաշույն՝ լակեդեմոնական կեռ (մանգաղաձև) դանակի մեծության, որով սպանում էին, ում որ հաղթել կարողանային, և կտրելով գլուխները, վերցնում էին ու գնում. և սրանք երգում էին ու պարում, երբ թշնամու տեսաղաշտում էին գտնվում: Ունեին նաև մեկ ծայրով նիզակ՝ հինգ կանգուն երկարությամբ: Սրանք մնում էին քաղաքավայրերում (պարսպապատ բնակավայրերում – Ռ.Ն.) և երբ հեյլենները անցնում էին այդ տեղերով, նրանք հետևում էին անընդհատ կռվելով: Բնակվում էին ամրացված վայրերում, որտեղ հավաքել էին նաև իրենց մթերքները. այնպես, որ հեյլենները այստեղից ոչինչ չկարողացան վերցնել, այլ սնվում էին այն կենսամթերքներով, որ վերցրել էին տառիսներից» [1, էջ 103]: Քսենոփոնի «Անաբասիսում» խալուբները հիշատակվում են որպես արմենների հյուսիս-արևմտյան կողմի հարևան ժողովուրդ, ինչպես և տառիսները: Խալուբները և տառիսները հիշատակված են իբրև վարձկան զինվորներ Տիրիբազի զորքի շարքերում [1, էջ 94]: Քսենոփոնի վկայություններից հայտնի է նաև, որ խալուբների մի մասը, որ ապրում էր պոնտական լեռներում՝ զբաղվում էր երկաթագործությամբ. «Սրանք փոքրաթիվ էին և հպատակվում էին մոսինոյկներին. նրանց մեծագույն մասի ապրուստի աղբյուրը երկաթագործությունն էր» [1, էջ 121]: Սրանք, ըստ երևույթին, պատկանում էին այն խալուբների ցեղախմբին, որոնց երկրով նախապես անցել էին հեյլեն վարձկանները [1, էջ 103]:

Որպես վարձկաններ Տիրիբազի զորքի շարքերում Քսենոփոնի մոտ հիշատակված են, բացի խալուբներից, նաև տառիսները: Սրանց երկրի միջով հեյլեններն անցել էին հինգ օրվա ճանապարհ՝ մոտ 30 փարսախ [ավելի քան 150 կմ – Ռ.Ն.]: Սրանք, ըստ երևույթին, հարևան են եղել խալուբներին ու փասիաններին և միասին դիմադրել էին հեյլեններին:

Տառիսները խուռիական ծագում ունեցող լեռնային այն ցեղերն էին, որոնք բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում՝ Հարփասոս (Ճորոխ) գետի ակունքների և միջին

հոսանքի շրջանում: Սրանց երկրամասը ասորեստանյան և ուրարտական արձանագրություններում հիշատակվում է Դայանի և Դիաուխի անուններով: Տառիների երկրի անունից ծագել է Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի անունը: Փասիաները Արաքս գետի վերին հոսանքի շուրջը բնակվող ցեղերն են: Փասիաների անունից ծագել է պատմական Հայաստանի Բասյան (Բասեն) գավառի անունը [9, էջեր 253-254]:

Կարդուխների բնակեցրած երկրի սահմանները բավական ճիշտ կերպով որոշվում են Քսենոփոնի հաղորդած տվյալներով: Հարավում այն եզերված էր Քուրդիստանի լեռներով, հյուսիսում՝ Տիգրիսի վտակ Կենտրիտեսը (այժմ Բոհտան-սու) այն բաժանում էր Հայաստանից: Քսենոփոնի հաղորդած վկայությունները մեծ արժեք են ներկայացնում այդ երկրի բնակիչների վաղ շրջանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրման համար: Կարդուխները այդ ժամանակ ունեցել են հարուստ գյուղեր, զբաղվել են երկրագործությամբ, գինեգործությամբ, անասնապահությամբ, ինչպես և արհեստագործությամբ: Հատկապես զարգացած էր պղնձագործությունը. «Այստեղ առատ պարեն կար վերցնելու, իսկ տները կահավորված էին բազմաքանակ պղնձե ամաններով...» [1, էջ 83]: «Հելլենական գորքը բանակեց այստեղ գտնվող բազմաթիվ ու բարեշեն տներում, որտեղ առատ պարեն կար: Այնքան մեծ քանակությամբ գինի կար այնտեղ, որ այն պահում էին ձեփված հորերում» [1, էջ 88]: Քսենոփոնը խոսում է նաև կարդուխների՝ որպես ռազմական քաջարի ու ճարպիկ գործողությունների և վարժ նետաձիգ լինելու մասին. «Նրանք այնքան ճարպիկ էին, որ անգամ մոտիկ լինելիս կարողանում էին փախչելով ազատվել. քանզի նրանք ուրիշ ոչինչ չէին կրում, բացի աղեղներից ու պարսատիկներից: Նրանք գերազանց նետաձիգներ էին, ունեին համարյա երեք կանգուն երկարությամբ աղեղներ և ավելի քան երկու կանգուն երկարությամբ նետեր: Նետարձակման ժամանակ նրանք լարը ձգում էին, ձախ ոտը դնելով աղեղի ցածի ծայրի վրա: Նրանց արձակած նետերը ծակում էին վահաններն ու լանջապանակները: Հելլենները, երբ այդպիսի նետերը ձեռք էին բերում, ապա կաշվե փոկեր հարմարեցնելով դրանց, օգտագործում էին տեգի փոխարեն» [1, էջ 88]:

Կարդուխների վերաբերյալ պատմագիտության մեջ եղել է այն կարծիքը, որ նրանք եղել են քրդերի նախահայրերը [5, էջ 73]: Հ. Մանանդյանը այդ տեսությունն անընդունելի է համարում՝ հիմք ունենալով Քսենոփոնի և Ստրաբոնի այն վկայությունները, որ կարդուխները նստակյաց ժողովուրդ էին, և ունեին համեմատաբար բարձր մշակույթ. կարդուխների տները կահավորված էին, առատ էին պարենի պաշարներով, ունեին շատ գինի, նշանավոր ճարտարապետներ էին, փորձառու էին քաղաքների ու բերդերի պաշարման աշխատանքներում: Նստակյաց և երկրագործ այս հին ժողովուրդը չէր կարող լինել խաշնարած և թափառակյաց քրդերի նախահայրը [5, էջ 73]: Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը առավել հավանական է համարում Քսենոփոնի կողմից արմենների և խալդայների հետ Օրոնտասի գորքի մեջ հիշատակված մարդերին, որոնք բնակված են եղել պատմական Հայաստանի երկու հին գավառներում, որոնք նրանց անունով կոչվել են Մարդաստան կամ Մարդաղի [5, էջ 75]:

Բացի վերոհիշյալ ժողովուրդներից՝ Հայկական լեռնաշխարհում բնակվելիս են եղել նաև այլ ցեղեր, որոնք գտնվել են սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման տարբեր մակարդակներում. նրանք մասամբ հիշատակված են Հերոդոտոսի և հունահռոմեական այլ հեղինակների երկերում:

Քսենոփոնը վկայություն ունի նաև սկյութական ցեղերի մասին: Նա գրում է. «Նրանց [տառիների երկրից - Ռ.Ն.] մոտից հելլենները հասան Հարփասոս գետը, որի լայնքը չորս պլեթրոն [1 պլեթրոնը 30.86 մետր է] էր: Այստեղից առաջ ընթացան սկյութենների երկրի միջով չորս կայան՝ քսան փարսախ (1 փարսախը հավասար է 5250 մետրի) հարթավայր տեղերով դեպի գյուղերը, որոնցում մնացին երեք օր և պարենավորվեցին [1, էջ 103-104]: Այս սկյութենները, որոնք Քսենոփոնի ժամանակ բնակվում էին Տրապիզոնից հարավ

գտնվող լեռնային վայրերում, հետևորդներն են Ք.ա. 8-րդ դարի վերջին Հյուսիսային Կովկասից Փոքր Ասիա ներխուժած սկյութական այն ցեղերի, որոնց հարվածներից մեծապես տուժեց Ուրարտական պետությունը [10, էջեր 295-324]: Ըստ Հ. Մանանդյանի վարկածի՝ սկյութական ցեղերը ապրել են Կողքիսից սկսած մինչև Մեդական երկիրը (հավանաբար այժմյան Նախիջևանի կողմերը), որոնց Հերոդոտոսը անվանում է սասպեյրներ: Նույն այս ցեղերը, շարունակում է Հ. Մանանդյանը, տասը հազարի նահանջի ժամանակ (401-400 թթ. Ք.ա.) գտնվել են այժմյան Կարս-Լենինականի (Գյումրի) շրջաններում և Արարատյան դաշտում՝ Քսենոփոնի մոտ անվանված են սկյութեններ [5, էջեր 77-78]: Հ. Մանանդյանը Հարփասոս գետը նույնացնում է Արաքսին, իսկ սկյութենների երկիրն էլ, ըստ նրա, գտնվում էր այժմյան Գյումրի վայրում [11, էջեր 13-17]: Հ. Մանանդյանը այս կարծիքին է հանգել «Գյումնիաս» բնակավայրի հիշատակության հիման վրա, ըստ որի՝ «[հելլենները սկյութենների երկրից] անցան չորս կայան՝ քսան փարսախ, դեպի մեծ, բարգավաճ և մարդաշատ մի քաղաք, որը կոչվում էր Գյումնիաս» [1, էջ 104]: Սակայն ուսումնասիրողների մեծ մասի կարծիքով Գյումնիաս քաղաքը գտնվում էր Բայբուրտյան գոգավորությունում, Ճորոխ (գիտնականների մեծ մասի կարծիքով սա Քսենոփոնի հիշատակած Հարփասոս գետն է - Ռ.Ն.) գետի ակունքների շրջանում [1, էջ 264]: Այս տեսակետը ավելի հավանական է այն առումով, որ Գյումնիաս քաղաքից եկած ուղեցույցը հելլեններին ասում է, որ «հինգ օրվա ընթացքում կհասցնի այնպիսի մի վայր, որտեղից կտեսնեն ծովը (Մեծ ծով - Ռ.Ն.), հակառակ դեպքում, հավաստեց նա, թող իրեն սպանեն» [1, էջ 104]:

Ուշագրավ են պատմիչի վկայությունները Հայաստանի հասարակության կառուցվածքի վերաբերյալ: Բնական է, որ հին Հայաստանի հասարակության ուսումնասիրողները իրենց ուշադրությունը սևեռում են այն կարևոր տվյալների վրա, որ թողել է Քսենոփոնը գյուղական կենցաղի և կացութաձևի վերաբերյալ:

Հին հայկական գյուղական համայնքի մասին մեկ-երկու ուղղակի, բայց մեծ մասամբ անուղղակի վկայություններ է թողել Քսենոփոնը վերը նշված աշխատություններում: Պատմիչը Արմենիան կոչել է «մեծ ու բարեկեցիկ» երկիր: Այս «մեծ ու բարեկեցիկ» երկրի բնակչությունը նստակյաց էր. զբաղվում էր ոչ միայն երկրագործությամբ, այլև այգեգործությամբ, մշակում էր տեխնիկական մշակաբույսեր: Արմեն-հայերը ցանում էին ցորեն, գարի և այլ հացաբույսեր: Մշակում էին այգիներ, բանջարանոցներ, ստանում խաղող, սեխ, ձմերուկ, կորիզավոր բազմատեսակ պտուղներ: Այգեգործության արդյունքներից ստանում էին անուշահոտ գինիներ, օղի, ոգելից այլ խմիչքներ, պատրաստում էին չամիչ, ունեին բոլոր տեսակի ընդեղեններ, մշակում էին քնջութ, ձիթապտուղ, խոզի ճարպ, դառը նշի և բևեկնի յուղեր: Ունեին ընտանի կենդանիներ՝ եզներ, կովեր, ձիեր, ոչխարներ, այծեր և թռչուններ [1, էջեր 88-98]:

Արմենների գերակշիռ մասը, հայտնում է Քսենոփոնը, ապրում էր գյուղերում: Յուրաքանչյուր գյուղ ուներ իր գյուղապետ-գեղջավազը կամ կոմարիսը: Գյուղի կառավարչական բարձրագույն օրգանը համարվում էր համայնաժողովը. համայնաժողովը համայնքի գործերը կառավարելու համար ընտրում էր «ավագների» կամ «ծերերի» խորհուրդ, որի մեջ մտնում էին «երևելի և պատվելի արմենները»: Գյուղապետ-կոմարիսը մյուս արմեններից տարբերվելու համար ապրում էր իր համար կառուցված «ապարանք-ամբոցում»: Նա կառավարում էր գյուղը, բաժանում և վերաբաժանում հողերը, պարտավոր էր ռազմական արշավանքների ժամանակ մատակարարել բանակը, կազմակերպել և դուրս բերել գումակ:

Հայկական համայնքում ընդգրկված յուրաքանչյուր «տուն», «ծուխ», «երդ» ուներ իր առանձին բնակարանը, որտեղ մարդկանց հետ ապրում էին նաև ընտանի կենդանիները: Ահա այս առանձին տների կոլեկտիվ կազմակերպությունն էլ կազմում էր գյուղական այն

համայնքը, որի հիմքում արդեն ընկած էին ոչ թե արյունակցական-ազգակցական, այլ տարածքային-տնտեսական կապերն ու հարաբերությունները:

Քսենոփոնի մոտ կան մի շարք այլ վկայություններ, որոնք հիմք են տալիս ասելու, որ պատմաշրջանում արմեն հասարակությունը ներառված էր նյութական և սոցիալական ընդգծված շերտավորման ոլորտի մեջ: Նստակյաց և երկրագործ արմենները տնտեսության մեջ լայն չափով օգտագործում էին մետաղական գործիքները, ունեին երկաթե խոփով արոր, գութան: Քսենոփոնը փաստեր է բերում, որոնք հաստատում են, որ այս շրջանում մասնավոր սեփականությունը և անհատական հարստություններն աճում են արտակարգ չափերով: Արմեն-հայերի թագավորի և նրա ընտանիքի հարստությունը կազմում էր 3000 տաղանդ (դրամի խոշոր միավոր և կշռում էր 26,2 կգ): Բավականին հարստություն ունեին իշխանները, «երևելի և պատվելի արմենները»: Արմենիայում, բացի թագավորից, մեծամեծ իշխաններից, գյուղացիներից, կային նաև ծառա աղախիներ, ստրուկներ, ջրկիրներ, փայտակիրներ, գումակավորներ, վարձկան զինվորներ [2, էջեր 103-105]: Անտարակույս, այս հասարակությունը չէր կարող տոհմային հասարակություն լինել. հասարակական արտադրական միավորն այս շրջանում արդեն գյուղական համայնքն էր:

Այդ վկայությունների առաջին լուրջ ուսումնասիրողը եղել է Նիկողայոս Ադոնցը: Նա հանգել է այն եզրակացության, որ Քսենոփոնի նկարագրած Հայաստանի գյուղերը եղել են տոհմական, իսկ հիշատակված գյուղապետերը՝ կոմարիսները՝ տոհմի առաջնորդներ, տոհմապետեր: «Հայաստանը,- գրում է Ադոնցը,- բաղկացած էր բացառապես գյուղերից, որոնց գլուխ կանգնած էր պետը (կոմարիսը): Հույն պատմիչի նկարագրած գյուղի նահապետական պատկերից դժվար չէ կռահել, որ կոմարիսները տոհմապետեր էին, որոնք ապրում էին գյուղերում: Գյուղը, իրեն բնորոշ պատնեշներով, նահապետական տնտեսության գետնավոր տներով, որտեղ մարդկանց հետ միասին տեղավորված էին անասունները... այս բոլորը պատկանում են ոչ այլ, քան միայն տոհմային կացութաձևին» [12, էջեր 390-391]: Այս հանգամանքը, Ադոնցի կարծիքով, հաստատվում է նաև գյուղապետի՝ իր ազգակիցների նկատմամբ կարեկցանքի դրսևորման փաստով, ինչպես նաև պարսից թագավորին գյուղի կողմից տրվող տուրքի կոլեկտիվ բնույթով: Սակայն հայկական գյուղերի վճարած տարեկան, որոշակիորեն կարգավորված հարկի մասին Քսենոփոնի հիշատակությունները ևս չեն ներդաշնակում հայկական համայնքների մասին Ն. Ադոնցի ունեցած պատկերացումներին: Վերջապես, Քսենոփոնի ուշագրավ տեղեկությունները գյուղապետի մասին, որն իր ազգակիցներին հանդիպում է իր գյուղից դուրս, այլ գյուղերում, բացահայտում է գյուղական տերիտորիալ համայնքի հիմնական հատկանիշներից մեկը՝ տոհմական համայնքի տարատեղ բնակեցումը [8, էջեր 457-463]:

Շ. Մանանդյանը այս հարցում հիմնականում համերաշխ էր Ն. Ադոնցի հետ՝ նշելով աքեմենյան ժամանակաշրջանի հայկական գյուղերի տոհմական կազմակերպությունը [5, 81]: Ս. Երեմյանը և արդի հայագիտությունը բացահայտել են, որ Քսենոփոնի նկարագրած գյուղերը ոչ թե տոհմային կապերի վրա հիմնված միավորներ էին, այլ տարածքային և տնտեսական հատկանիշներով միավորված գյուղական համայնքներ [13]: Քսենոփոնի նկարագրությունից իսկապես երևում է, որ մենամուսնության վրա հիմնված ընտանիքները ունեին իրենց տները, անասունները, գյուղատնտեսական մթերքները: Այլ կերպ ասած՝ առանձին ընտանիքներ արտադրության միջոցների, սպառման առարկաների նկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունք ունեին: Քսենոփոնը «պատվավոր արմեններ» է համարել հայոց մեծամեծերին և իշխանավորներին: Այս փաստը կարևոր վկայություն է մ.թ.ա. VI դ. հայ հասարակության սոցիալական շերտավորման մասին: Նման ընտանիքների ամբողջությունից էլ հենց կազմվում էր գյուղական այն համայնքը, որը միավորված էր նախ և առաջ տնտեսական և ապա միայն (այն էլ մասնակիորեն) ազգակցական կապերով: Սակայն այդ վկայություններից էլ երևում է, որ գյուղական համայնքների մեջ դեռ շատ ուժեղ էին տոհմային համայնքի

վերապրուկները:

Այսպիսով, պետք է արձանագրել, որ Քսենոփոնի տեղեկությունները չեն տալիս ժամանակի հայ հասարակության ամբողջական պատկերը, քանի որ չնչին բացառություններով վերաբերում են միայն գյուղական համայնքներին: Այդուհանդերձ, նրա վկայությունները չափազանց կարևոր ու արժեքավոր են, քանի որ գրի են առնվել ականատեսի կողմից և աներկբայորեն վկայում են հին աշխարհում հայերի ունեցած կարևոր դերի ու դիրքի մասին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., 1970:
2. Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմանությունը հունարեն բնագրից, ծանոթ. Սիմոն Կրկյաշարյանի, Երևան, «Նոր դար» հրատ., 2000:
3. Գարագաշյան Մ.Մ., Քննական պատմութիւն Հայոց, II, Թիֆլիս, 1895:
4. Հ. Գելցեր, Համառոտ պատմութիւն Հայոց, թարգմ. Հ. Գր. ծ. Գալեմքարյանի, Վիեննա, 1897:
5. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Ա, Եր., 1944:
6. «Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը», թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գ.Մ. Նալբանդյանի, Երևան, 1964:
7. Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց, աշխատությամբ՝ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիֆլիս, 1913, Ա, գ:
8. Գ. Տիրացյան, Հայաստանի ներքին կյանքը Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1971:
9. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք.հ. 298 թվականը, կազմողներ Պ.Հ. Հովհաննիսյան, Ա.Ե. Մովսիսյան, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2007:
10. Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944.
11. Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Երևան, 1944:
12. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.
13. С. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху. Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտ., 1948, թիվ 11:

РЕЗЮМЕ

СВИДЕТЕЛЬСТВА ОБ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ, ПОЛИТИЧЕСКОМ И ДЕМОГРАФИЧЕСКОМ УСТРОЙСТВЕ АРМЕНИИ В ТРУДАХ КСЕНОФОНТА

Р. А. НААПЕТЯН

В наши дни изучение материалов об исторической Армении и соответствующие выводы не потеряли своей актуальности, поскольку в некоторых соседних странах, руководствуясь геополитическими интересами, выдвигают лживые, часто абсурдные тезисы о происхождении армян и границах их страны. С этой точки зрения важным источником по

исторической Армении поныне остаются труды греческого историка Ксенофонта (V-IV века до н. э.).

В статье в кратце изловены сообщения Ксенофонта об исторических территориях Древней Армении, ее границах, этническом составе населения, вооруженных силах и армянской сельской общине.

SUMMARY

EVIDENCE OF HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL, POLITICAL AND DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF ARMENIA IN THE WORKS OF XENOPHON

R. A. NAHAPETYAN

Today, the question of studying the material about historical Armenia and drawing corresponding conclusions, has not lost its relevance, as in some neighboring countries, on the basis of their geopolitical interests, often absurd thesis on the origin of the Armenians and the country's borders are put forward. From that angle, an exceptionally important source about historical Armenia are the works of the famous Greek historian Xenophon (V-IV centuries B.C.)

The article gives a brief presentation of Xenophon's evidence on the historical territory, borders of Ancient Armenia, the ethnic composition of the population, the armed forces and rural communities.